

Олег КОСТЮК

КРИМ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ В ПОЛІТИЦІ РФ ЩОДО УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-х РОКІВ

У статті розглянуто внутрішньополітичну дискусію серед російської політичної еліти першої половини 1990-х років щодо належності Криму Україні. Звернено увагу на позицію як офіційних органів влади, так і опозиційних до режиму Б. Єльцина політичних сил. Показано, що питання Криму в українсько-російських відносинах для Росії залишалося одним із інструментів політичного тиску на Україну з метою її утримання у сфері свого впливу. Зроблено висновки про те, що питання належності Кримського півострова посідало важливе місце у внутрішньополітичній риторичній політиці російських політичних партій та рухів як елемент політичної агітації.

Ключові слова: Росія, Крим, зовнішня політика.

Анексія Криму, що відбулася у 2014 р., стала наслідком довготривалої політики Російської Федерації, спрямованої на підірвання державного суверенітету України. Цілеспрямовано та цілком усвідомлено Росія здійснила спробу знищення системи міжнародних відносин, яка склалася після завершення Другої світової війни. Так званий «договор» про приєднання Криму до РФ від 18 березня 2014 р. досі залишається підтвердженням вульгарного порушення Росією взятих на себе міжнародних зобов'язань, зокрема у межах «Будапештського меморандуму». Попри численні заперечення з боку російського політикуму про відновлення «історичної справедливості» та «возз'єднання» півострова з Росією, факт грубого порушення територіальної цілісності суверенної держави був гостро засуджений світовою спільнотою, а сама Росія опинилася ізольованою від цивілізованого світу.

Російській окупації півострова Крим значною мірою посприяла налагоджена впродовж десятиліть мережа проросійських організацій та рухів. Створені ще в 1990-х роках, ці організації залишалися активними прихильниками ідеї т. зв. «російського Криму» і намагалися дискредитувати владу України в очах тамтешнього населення.

Конфлікту України та РФ навколо Криму присвячено чимало наукових досліджень, поява яких активізувалася після трагічних подій 2014 р. Цій проблемі приділили свою увагу відомі українські науковці, серед яких С. Кульчицький¹, В. Чумак²,

¹ *Кульчицький С.* Новітній український державотворчий процес / С. Кульчицький, Б. Парахонський // Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: в 3 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій]. – Київ: Наукова думка, 2004. – Т. 3. – 327 с.

² *Чумак В.* Україна і Крим: спільність історичної долі / В. Чумак. – 2-ге вид., переробл. й доповн. – Київ: ВПЦ АМУ, 2013. – 180 с.

Г. Перепелиця³, А. Мальгін⁴, В. Сергійчук⁵. Більшість із них у своїх працях звертали увагу на те, що проблема Криму в українсько-російських відносинах існувала через наявну серед російської політичної еліти думку про особливе право на весь пострадянський простір і територію України зокрема. Зважаючи на те, що повернення Криму до складу України ми не очікуємо у найближчій перспективі, українські науковці досліджують феномен «кримської проблеми», її витоки та причини, аби врахувати їх у формуванні державної політики щодо тимчасово окупованого півострова.

Відновлення Україною своєї незалежності російська політична еліта сприйняла неоднозначно. Політичні діячі дозволяли собі досить гострі висловлювання, зокрема про можливість одностороннього перегляду меж державних кордонів⁶. Офіційна правонаступниця Радянського Союзу – Росія, незважаючи на внутрішні негаразди та політичну нестабільність, намагалася втримати політичний та економічний вплив на всьому пострадянському просторі⁷. Принциповим для цього залишалася збереження політичного контролю над Києвом, який зробив чи не найбільший внесок у розвал «тюрми народів». Попри численні запевнення з боку т. зв. «демократичної влади» пострадянської Росії, у самій правонаступниці СРСР розцінювали українську незалежність як тимчасове непорозуміння, яке можна буде виправити через створення наддержавних структур у межах Співдружності Незалежних Держав – модернізованої версії СРСР. Однак політичні кроки української влади, яка відмовилася від участі в роботі СНД на запропонованих Росією позиціях, привели до того, що вже станом на кінець 1992 р. українська незалежність змусила зважати на себе з боку російського політичного істеблішменту. Провал у створенні СНД змусив російський політикум шукати інші засоби впливу, як політичні, так і економічні. Потужним важелем впливу на Україну з боку Росії на початку 1990-х був Крим, що мав усі сприятливі умови для проведення диверсійних дій та поширення ворожої пропаганди, яка б підривала територіальну цілісність та суверенітет, створювала загрозу національній безпеці України та провокувала суспільно-політичну напруженість.

19 листопада 1990 р. під час укладання домовленості між Б. Єльциним і Л. Кравчуком стосовно визнання та поваги територіальної цілісності РРФСР і УРСР сторони вперше зіткнулися з проблемою Криму⁸. Учасники переговорів довго не могли досягти згоди щодо статусу Криму та Севастополя. Зрештою, Крим фактично визнавали у складі УРСР, однак, як наголошував в подальшому голова МЗС РФ А. Козирев,

³ *Перепелиця Г.* Розподіл Чорноморського флоту як проблема національної безпеки України / Г. Перепелиця // Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – Київ: Альтернативи, 2001. – С. 553–558.

⁴ *Мальгін А.* Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999 / А. Мальгин. – Симферополь: Новый Крым, 2000. – 160 с.

⁵ *Сергійчук В.* Український Крим / В. Сергійчук – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.

⁶ Заявление П. Вошанова 26 августа 1991 года // Российская газета. – 1991. – 27 августа.

⁷ *Кульчицький С.* Новітній український державотворчий процес. – С. 185.

⁸ Стенограмма заседания 2-й сессии Верховного Совета РСФСР, 42 совместного заседания Совета Республики и Совета Национальностей 22 ноября 1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sten.vs.ssr.ru/>

говорити про чинність договору доводилось лише тоді, коли б СРСР продовжив своє існування. Натомість за умови зміни ситуації його можна було переглянути.

Намагаючись випередити ймовірне загострення ситуації на півострові, парламент УРСР був вимушений піти на певні поступки в питанні суверенітету Криму. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада ухвалила закон про «відновлення» Кримської АСРР у складі УРСР, яким визнала обласну Раду Криму в статусі Верховної Ради Кримської АСРР вищим органом державної влади на території республіки⁹. Про вимушеність такого кроку свідчать слова голови ВР УРСР Л. Кравчука, який заявив, що голосував за суверенний Крим, оскільки добре відомо, що трапилося «в тих республіках, де парламент не слухав людей»¹⁰. Такий крок залишився поза увагою російських медіа, втім, його позитивно розцінили російські аналітики, які включали Україну до переліку територій СРСР із «більш-менш сприятливою ситуацією»¹¹. Однак вже після юридичного оформлення розпаду СРСР статус Криму та Чорноморського флоту стали предметом гострих дискусій серед російського політичного істеблішменту, створюючи тим самим плацдарм для політичної боротьби, насамперед всередині Росії¹².

Одна з перших пропозицій використання Криму як важеля впливу на Україну містилась у листі голови комітету зовнішніх зв'язків ВР РРФСР В. Лукіна до спікера російського парламенту Р. Хасбулатова. В. Лукін рекомендував використовувати процес розподілу Чорноморського флоту як перевагу у вирішенні питання «кому належить Крим». На його думку, юридичне невизнання акта передачі Криму мало б змусити владу України обирати: або погоджуватися на російські умови щодо поділу флоту, або ж обстоювати законність перебування Криму у складі України¹³.

У січні 1992 р. російський парламент доручив зовнішньополітичному відомству РФ та спеціальній парламентській комісії переглянути законність передачі Кримського півострова УРСР після рішення М. Хрущова у 1954 р. Той самий В. Лукін інформував, що цей крок полягав у демонстрації «залізного кулака» РФ та прагненні змусити Україну піти на поступки в «питанні флоту»¹⁴. Ліберальні депутати з оточення президента Б. Єльцина, який досі гостро не реагував на проблему Криму, пропонували ухвалити спеціальну заяву, в якій було запропоновано підтвердити дотримання Росією принципу непорушності кордонів держав СНД. Утім, цього їм не вдалося зробити, а сама ВР РФ ухвалила рішення, що повністю перекреслювало домовленості про взаємне визнання кордонів між державами. На засіданні було обговорено проект «Про правову оцінку рішення вищих органів державної влади СРСР та РСФСР про зміну статусу Криму, ухвалених у 1954 р., та про зовнішні кордони Росії»¹⁵. Цей

⁹ Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» від 12 лютого 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/712-12>

¹⁰ Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 12 лютого 1991. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4514.html>

¹¹ Коммерсантъ-Власть. – 1992. – 28 января. – С. 2.

¹² Независимая газета (Москва). – 1992. – 23 мая. – С. 4

¹³ Solchanyk R. Ukrainian-Russian Confrontation over the Crimea, RFE/RL / R. Solchanyk // Research Report. – 1992. – 21 February. – P. 27.

¹⁴ Коммерсантъ-Власть. – 1992. – 28 января. – С. 2.

¹⁵ *Перепелиця Г.* Розподіл Чорноморського флоту... – С. 553–558.

документ дезавуював рішення від 1954 р. та за своїм характером був досить різкий щодо України. Однак ухвалу про висунення територіальних претензій російський президент не підтримав.

У Росії залишалася значна частина політичної еліти, яка відмовлялася йти на поступки Україні у питанні Криму. Віце-резидент РФ О. Рудкий, перебуваючи в Севастополі у квітні 1992 р., в ультимативному тоні заявив, що Крим повинен повернутися до складу Росії¹⁶. Йому належать слова: «історична свідомість росіян не дозволить провести механічне суміщення кордонів Росії, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії. Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над «і» та визначить Росію як державу, а не жebraка в межах СНД»¹⁷.

Після ухвалення ВР України закону «Про статус Автономної Республіки Крим» 29 квітня 1992 р., уже через тиждень, а саме 5 травня 1992 р., парламент Криму прийняв акт «Про проголошення державної самостійності Республіки Крим», 6 травня було ухвалено Конституцію Республіки Крим, яка, попри те, що Крим залишався у складі України, суттєво розширювала права республіки¹⁸. Натомість російський парламент на закритому засіданні щодо ситуації в Україні 21 травня оголосив акти 1954 р. про передачу Криму Україні недійсними з моменту прийняття. Російські парламентарі пропонували вирішувати «кримську проблему» на тристоронніх переговорах за участю Сімферополя. Не вплинуло на російську позицію перебування в Москві у ці дні української делегації на чолі з прем'єром В. Фокінім, яке закінчилось дипломатичним скандалом¹⁹. Частина депутатів російського парламенту заявляла, що підтримали заяву лише з тих міркувань, щоб передачу Криму визнати незаконною у правовому полі. Саме тому окремо було ухвалено заяву про те, що Росія не висуває територіальних претензій до України²⁰. Насправді ж у Росії розпочалася ціла кампанія з гострих заяв на адресу української влади та обґрунтування лише російського права на Крим. Неоднозначну позицію займав російський президент Б. Єльцин, який упродовж нетривалого періоду зробив декілька заяв, які за своїм змістом суперечили одна одній. Так, наприклад, 5 січня 1992 р. він підписав текст присяги на вірність Росії для дислокованих в Україні військ, вказуючи, що «Чорноморський флот був, є і буде російським. Ніхто у Росії його не відбере, навіть Кравчук». Проте 28 січня 1992 р. у Новоросійську російський президент висловив іншу думку: «З Україною відбудуться переговори з військових питань, вона має право мати свій флот. Але ми проти поділу Чорноморського флоту, він повинен бути єдиним»²¹.

Беручи до уваги той факт, що на місцевому референдумі в 1990 р. більшість мешканців Севастополя проголосували за російський статус міста, адепти відновлення

¹⁶ Независимая газета. – 1992. – 7 апреля. – С. 2.

¹⁷ Правда. – 1992. – 30 января. – С. 1.

¹⁸ Копиленко О. Конституція Автономної Республіки Крим: Проблеми прийняття затвердження, реалізації / О. Копиленко. – Київ: Таксон, 2001. – С. 235.

¹⁹ Коммерсантъ-Власть. – 1992. – 25 мая. – С. 2.

²⁰ Независимая газета. – 1992. – 23 мая. – С. 1.

²¹ Адамович С. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України / С. Адамович // Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Історія. – Івано-Франківськ, 2012. – Вип. 22. – С. 15.

СРСР намагалися використати саме проблему Севастополя в тиску на Україну²². Російський політикум покликався також на Указ Президії ВС РРФСР від 29 жовтня 1948 р. «Про виділення міста Севастополь в самостійний адміністративно-господарський центр»²³. 4 вересня 1992 р. нардеп із Криму О. Круглов звернувся із запитом до Р. Хасбулатова, де просив уточнити, чи був скасований Указ від 29 жовтня 1948 р. У відповіді, що надійшла з Росії, йшлося, що цей указ «...не був визнаний таким, що втратив силу». Ця відповідь лягла в основу масштабної пропагандистської кампанії за визнання російського статусу міста і дала змогу Круглову залучити до цього російські та кримські ЗМІ²⁴. Спеціально створений у ці дні «Фронт національного порятунку» обрав Російську народну раду Севастополя, що мала стежити за виконанням у містах Криму російських законів та виведенням із Севастополя українських військових підрозділів²⁵. Широкомасштабні сепаратистські настрої активно підтримували російські «державники», які нерідко дозволяли собі досить обурливі заяви. Лідер опозиційного до президента Єльцина парламентського блоку «Народна єдність» С. Бабурін заявляв, що готовий визнати територіальну цілісність України лише у складі Радянського Союзу²⁶. Мовчання Б. Єльцина щодо Севастополя дає змогу припустити, що президент РФ намагався зберегти за собою можливість втручатися в кримські справи в майбутньому.

17 червня 1993 р. було підписано «Угоду між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи із формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту». Вона забороняла будь-які односторонні дії щодо Чорноморського флоту, а з метою вирішення практичних питань створювали Міждержавну комісію²⁷. Однак уже 9 липня 1993 р. ВР РФ проголосила Севастополь російським містом, що Україна розцінила як грубе порушення міжнародних домовленостей та як спробу втручання у внутрішні справи з боку Росії. Утім, на нашу думку, цей Акт ВР Росії був радше засобом морального тиску, аніж політичного, адже президент Б. Єльцин дезавіював це рішення, а самі парламентарі особливо не заперечували проти цього. Вимоги щодо повернення Криму були непоодинокими серед російського політикуму, як державницько-консервативного, так і ліберального. Зокрема, мер Санкт-Петербурга А. Собчак у 1992 р. заявив, що в «Україні немає жодних моральних прав на Крим. Крим ніколи не був українським»²⁸. Радник президента Росії С. Станкевич заявляв, що жодних правових підстав рішення від 1954 р. немає, та закликав ВР РФ урегулювати це питання. Також він висловив сподівання, що референдум у Криму дасть змогу в майбутньому

²² *Адамович С. В.* Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С. В. Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С. 382.

²³ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 9. – С. 84.

²⁴ Як ділився Чорноморський флот «по-братерськи» Аналітичний центр «Борисфен Інтел» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/projects/kak-delilsja-chernomorskij-flot-po-bratski/>

²⁵ Україна молода. – 1993. – 23 липня. – № 49.

²⁶ Україна молода. – 1993. – 30 липня. – № 50.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5233. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 190–192.

²⁸ *Kuzio T.* Russia-Crimea-Ukraine. Triangle of conflict / Taras Kuzio. – London, 1994. – P. 15.

включити Крим до складу Росії²⁹. Депутат фракції Аграрної партії Росії в Держдумі В. Агафонов заявив, що Росія готова розглянути можливість підтримки референдуму щодо від'єднання Криму від України та вступу на правах повноцінного суб'єкта міжнародних відносин до СНД. Знаний політолог Г. Шахназаров пропонував оголосити Севастополь базою Чорноморського флоту та вільним містом, яке перебувало би під протекцією Росії та України³⁰. Таким способом він пропонував уникнути можливого загострення ситуації навколо Криму та наслідків нав'язаного російському суспільству імперського погляду на кримські проблеми.

На практиці ВР РФ була позбавлена реальних важелів здійснення власних рішень, оскільки за зовнішню політику відповідав президент Б. Єльцин, позиція якого перебувала в руслі загальної стратегії російської влади періоду «перебудови», спрямованої на відмову від «імперських домагань». Незважаючи на поодинокі випадки в бік сусідів, реальна політика президента Б. Єльцина щодо сусідніх держав була поміркованою³¹. Однак на тлі гострої соціально-економічної кризи російська влада поступово підхопила націонал-патріотичні гасла та виступила за відродження «Великої Росії». Зростання патріотичних настроїв у політичній боротьбі використав лідер ЛДРП В. Жириновський, який зумів через суспільне невдоволення від реформ уряду Єльцина-Гайдара і завдяки популістичній риторичі відбудови «Великої Росії» отримати значну підтримку серед росіян. Питання належності Криму теж входило в політичну риторичу В. Жириновського³².

На тлі чеченської військової кампанії 1994 р. російське втручання у внутрішні справи України за допомогою Криму відійшло на задній план, російські політики вже не так активно його використовували. Щобільше, у вищому російському керівництві наводили цілком логічні аргументи, які давали підстави припускати, що свою політику щодо Криму Росія вирішила будувати лише на прагматичних засадах. Зокрема, прем'єр-міністр РФ Є. Гайдар у 1995 р. сказав: «Не думаю, що «кримське питання» постане коли-небудь серйозно. Крим, що називається, повністю «зав'язаний» на Україну, і його приєднання до Росії – навіть суто гіпотетично – просто знищить російську економіку».

Із прийняттям Конституції України у 1996 р. і внесенням в неї статей, присвячених АР Крим, епопея сепаратизму на Кримському півострові закінчилася, однак сам потенціал нової ескалації конфлікту зберігся. Після Чечні Росія знову звернула свою увагу на проблеми Криму, Севастополя і Чорноморського флоту. Про початок чергової фази в українсько-російських відносинах щодо Криму свідчили голослівні заяви російських політиків, які не дозволяли собі схожого досі. Зокрема, секретар Ради безпеки РФ О. Лебедь, а згодом директор Інституту країн СНД К. Затулін фактично озвучили думку націонал-патріотичних кіл Росії та виступили із критикою сучасної російської політики щодо Криму. К. Затулін вказував, що Росія не надала повного сприяння кримським сепаратистам на чолі з так званим президентом Криму

²⁹ Независимая газета. – 1992. – 7 апреля. – С. 2.

³⁰ Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – Киев: Центр духовной культуры, 1996. – С. 141.

³¹ Адамович С. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації... – С. 65–75.

³² Правда Жириновского. – 1993. – № 1. – С. 1.

Ю. Мешковим³³. Тодішня зважена політика РФ та рішучість України у відстоюванні власного суверенітету стали одним із найважливіших чинників, що сприяли поверненню Криму в правове поле України»³⁴. Заслуговує на увагу і твердження про виняткову роль у цьому процесі російського президента Б. Єльцина. Про це говорили экс-президенти України Л. Кравчук та Л. Кучма. За їхніми словами, саме російський президент сприяв зниженню напруженості навколо статусу півострова та наполягав, що вся ситуація з Кримом лежить у компетенції української влади. Українські экс-президенти погоджувались, що завдяки стримуванню з боку Б. Єльцина частини рішуче налаштованих на розв'язання чергового конфлікту в регіоні українській владі вдалося самій впоратися із сепаратистами³⁵.

Питання належності Кримського півострова після розпаду СРСР разом із проблемою розподілу Чорноморського флоту неодноразово ставало основним на порядку денному відносин між обома державами. Гостроту полеміки визначало, однак, не так реальне значення Криму для обох держав або ностальгічні спогади, скільки те, що проблема Криму і в Україні, і в Росії стала важливим чинником гострої внутрішньополітичної боротьби. В обох державах тема Криму була передусім засобом тиску провідних політичних сил один на одного, а також способом підняття власного престижу в очах громадськості. Останнє, своєю чергою, визначало те, що обговорення кримської проблеми мало, хоч і надзвичайно гострий, але майже цілком риторичний характер.

Переважна більшість корінних росіян серед населення, поступливість України в питанні розподілу Чорноморського флоту, а також неефективна система покарань, адже за сепаратизм у Криму не було покарано жодного регіонального політика, створили сприятливі умови для того, щоб Крим став найбільш «гарячою точкою» в новітній історії України.

Oleh Kostiuk. Crimea as an instrument of influence in the policy of the Russian Federation concerning Ukraine in the first half of the 1990's

The article deals with the political discussion among the Russians politicians in the first half of the 1990s related to the Crimea's belongingness to Ukraine. The attention is paid to the position of both official and opposition political forces. It was shown that the Crimean issue was one of the tools of Russia's political pressure on Ukraine. Impact of this issue on the state of Ukrainian-Russian relations is consider. Conclusions are drawn that the problem status of the Crimean Peninsula occupied an important place in the rhetoric of Russian political parties and movements as an element of political agitation.

Keywords: Russia, Crimea, foreign policy.

³³ Независимая газета. – 1996. – 14 мая. – С. 4.

³⁴ Мошес А. Конфликтный потенциал в российско-украинских отношениях: Взгляд из России / С. Мошес // Этнические и региональные конфликты в Евразии. – Москва, 1997. – Кн. 2. – С. 29.

³⁵ Кравчук и Кучма: Ельцин не вмешивался в дела Украины, и все проблемы в 90-х решались мирно [Електронний ресурс] // Інтернет-издание LB.ua – Режим доступу: http://lb.ua/news/2014/05/17/266763_kravchuk_kuchma_90h_eltsin.html